

The Issue of the Halku'l-Qur'an in the Eyes of Zâhiri Scholars

Hüsamettin Kaya^{1,a,*}

¹ Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith, Mardin/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 18/07/2023

Accepted: 17/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

The Islamic thought has experienced many ruptures in history. One of them is the Mihna period. The main argument of the mihna period, which started during the reign of the Abbasid Khalifa Me'mun, was the issue of the khalq al-Qur'an. The leading figures of the period were dictated to accept the idea that the Qur'an was created. Those who took an opposing stance were oppressed and tortured. In this period, people like Ahmed b. Hanbal, who did not bow to oppression, were made heroic by the people. This time, the reverse Mihna period started and those who spoke about the people of the Qur'an were criticized. Many of the muhaddith considered the approach to the issue of the khalq al-Qur'an as a bid'ah. This situation has created a field of criticism for people and segments who do not like each other. For this reason, unfair perceptions have been created about some people and their authorities in the society have been targeted with unfounded claims. Therefore, it is important to consider the approaches of Islamic scholars or sects to the subject objectively and to evaluate them in this context. In this study, the approaches of Dâwûd az-Zâhirî (d. 270/884), the founder of the Zâhirî sect, who were negatively affected by the situation in question, and other Zâhirî scholars to 'khalq al-Qur'an' were examined. In addition to the perception made about them, it is aimed to determine the accuracy of the discourses attributed to them. In this context, first of all, the views attributed to them are (i) The Qur'an in our hands, which consists of paper and ink, is not created, whereas the Qur'an in the preserved tablet is not created. (ii) The Qur'an is muhdes (created). (iii) The Qur'an is muhdes, and it is a creature in terms of its pronunciation. (iv) When the Qur'an is recited, the pronunciation that occurs as a result of the movements made by the servant to extract the letters has been classified as creature. These discourses attributed to them were compared with the information found in the works of Zâhirî scholars and it was determined whether they were consistent or not. As a result of the researches, Dâwûd az-Zâhirî, who was in Nishapur during the years when the mihna process continued, expressed some discourses about the creation of the Qur'an; however, with the end of the mihna, it was concluded that he gave up his discourses in question. Ibn Abi Asim (d. 287/900), Ibn Niftawayh (d. 323/935), Ibn Hazm (d. 456/1064), and Ibn al-Kaysarani (d. 507/1113), who are among the apparent scholars, have openly stated that the Qur'an is not a creature and they also blaspheme those who claim otherwise. In addition, it has been observed that the perception made independently of the correctness or falsity of the discourses attributed to them negatively affects the Zâhirî scholars in many ways. For example, it is because of this that Zâhirî scholars who are exposed to such perceptions lose value both in the eyes of the public and in the scientific assemblies.

Keywords: Hadith, Zâhirî, Khalq al-Qur'an, Mihna, Pronunciation

Zâhirî Âlimler Nezdinde Halku'l-Kur'an Meselesi

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 18/07/2023

Kabul: 17/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

İslam düşünce geleneği, tarih boyunca birçok kırılma dönemi yaşamıştır. Bu kırılmalardan biri de mihne sürecidir. Mihne süreci Abbasî Halifesi Me'mun döneminde başlamıştır. Bu sürecin temel argümanı ise iktidarı ve ataları için sorun teşkil etmeyecek basit fakat etkili bir mesele olan Kur'an'ın yaratılmışlığı mevzuu tercih edilmiştir. Halife Me'mun, yaratılmış Kur'an doktrini öğretisinin kendi otoritesini güçlendireceğini ve dogmatik ulemanın bu sayede toplumsal zeminini kaybedeceğini biliyordu. Bu nedenle dönemin önde gelen şahsiyetlerine devlet eliyle Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesi dikte edilmiştir. Baskılara boyun eğmeyen Ahmed b. Hanbel gibi âlimler sürecin sona ermesiyle halk tarafından kahramanlaştırılmıştır. Bu defa karşıt mihne süreci başlamış ve halku'l-Kur'an'a dair söylemlerde bulunanlar tenkit edilmiştir. Hatta daha da ileri gidilerek tekfir edildikleri de görülmüştür. Buna bağlı olarak muhaddislerden birçoğu halku'l-Kur'an meselesine dair görüş beyan etmeyi dahi bid'at olarak telakki etmiştir. Bu durum birbirlerinden haz etmeyen kişi ve kesimler için bir tenkit sahası oluşturmuştur. Bu nedenle bazı kimseler hakkında haksız algılar oluşturulmuş ve asılsız iddialarla toplumdaki otoriteleri hedef alınmıştır. Dolayısıyla İslâm âlimlerinin veya mezheplerinin mevzuya yaklaşımlarını objektif olarak ele almak ve bu bağlamda değerlendirmeye tabi tutmak önem arz etmektedir. Bu çalışmada söz konusu durumdan olumsuz etkilenen Zâhirî mezhebin kurucusu Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (öl. 270/884) ve diğer Zâhirî âlimlerin halku'l-Kur'an'a ilişkin yaklaşımları incelenmiştir. Onlara dair yapılan algının yanı sıra kendilerine nispet edilen söylemlerin doğruluğunun tespiti amaçlanmıştır. Bu bağlamda öncelikle kendilerine nispet edilen görüşler (i) Kâğıttan ve mürekkepten oluşan elimizdeki Kur'an mahlûk, levh-i mahfuzdaki Kur'an ise mahlûk değildir. (ii) Kur'an muhdestir. (iii) Kur'an muhdestir, telaffuzu itibarı ile de mahlûktur. (iv) Kur'an tilavet edildiğinde kulun harfleri çıkarmak için yaptığı hareketler neticesinde oluşan telaffuz mahlûktur şeklinde tasnif edilmiştir. Kendilerine atfedilen bu söylemler Zâhirî âlimlerin eserlerinde bulunan bilgilerle mukayese edilerek tutarlı olup olmadıkları tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde mihne sürecinin devam ettiği yıllarda Nâşâbur'da bulunan Dâvûd ez-Zâhirî'nin Kur'an'ın yaratılmışlığına dair bazı söylemleri dile getirdiği; ancak mihnenin sona ermesiyle söz konusu söylemlerinden vazgeçtiği kanaati oluşmuştur. Zâhirî âlimlerden İbn Ebî Âsım (öl. 287/900), İbn Niftaveyh (öl. 323/935), İbn Hazm (öl. 456/1064) ve İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) ise Kur'an'ın mahlûk olmadığını açık bir şekilde dile getirdikleri ve aksini iddia edenleri de tekfir ettikleri görülmüştür. Bunun yanı sıra kendilerine atfedilen söylemlerin doğruluğundan veya yanlışlığından bağımsız olarak yapılan algının Zâhirî âlimlerine birçok yönden olumsuz etkilediği de görülmüştür. Söz gelimi bu tür algılara maruz kalan Zâhirî âlimlerin hem halk nezdinde hem de ilim meclislerinde değer kaybetmeleridir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Zâhirî, Halku'l-Kur'an, Mihne, Telaffuz.

 husamettinkaya@artuklu.edu.tr

 orcid.org/0000-0002-6033-9917

How to Cite: Kaya, Hüsamettin. "The Issue of the Halku'l-Qur'an in the Eyes of Zahiri Scholars". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 367-382. <https://doi.org/10.18505/cuid.1329271>

Atıf: Kaya, Hüsamettin. "Zâhirî Âlimler Nezdinde Halku'l-Kur'an Meselesi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 362-382. <https://doi.org/10.18505/cuid.1329271>

Giriş

İslâm düşünce geleneğinde Halku'l-Kur'an meselesi önemli bir kırılma noktasıdır.¹ Halku'l-Kur'an meselesinin ortaya çıkışı ile ilgili farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Örneğin söz konusu meseleyi kökenleri itibarı ile Tevrat'ın yaratılmış olduğu fikrini benimseyen Yahudi düşüncesinin bir yansıması² veya Hıristiyan dini anlayışının etkisi³ yahut Grek felsefesinin tesiriyle açıklamaya çalışanlar olmuştur.⁴ Bazıları ise bu hadisenin Müslümanlar arasında cereyân eden kader tartışmalarının veya ilahi sıfatlar meselesine yaklaşımlarının⁵ bir yansıması olduğunu düşünmektedirler. Abbasî halifesi Me'mun döneminde başlayan bu hadisenin arka planında, başta halifenin muhalifleri olan ve halk nezdinde de itibar sahibi olan hadis ehlinin nüfuzunu kırmakla⁶ beraber iç savaş neticesinde zayıflayan merkezi otoriteyi yeniden güçlü hale getirmek ve İslam dünyasının imparatoru olmak istemesi⁷ gibi birçok siyasi amaç bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak İslâm düşünce geleneğinde genel kabule göre Halku'l-Kur'an meselesi bireysel anlamda ilk defa H. 2. asrın başlarında Emevî döneminde halife 2. Mervan'ın hocası Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) tarafından ortaya atılmıştır.⁸ Ca'd b. Dirhem, Allah'ın sıfatları konusuna yaklaşımı neticesinde Allah'ın kelamının diğer bir ifade ile Kur'an'ın mahlûk olduğu sonucuna varmıştır. Ca'd b. Dirhem bu tür söylemlerinden dolayı Halife Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından öldürülmüştür.⁹ Ca'd'in öldürülmesinden sonra Hârûn er-Reşîd (öl.

¹ Fikret Özçelik, *Hadis Usûlünde Râvî Değerlendirme Metodu -İbn Ebî Hâtim Örneği-* (İstanbul: Nida Akademi, 2020), 57.

² Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat yaklaşık on asırlık bir zaman içerisinde nihai halini almıştır. Söz konusu süreç içerisinde insan faktörünün etkin rol aldığı bilinmektedir. Bundan hareketle Yahudiler Tevrat'ın havıy ürünü oluşunu "mahlûk" olarak ifade etmektedirler. Bu nedenle Halku'l-Kur'an'ın Yahudi kaynaklı olduğunu söyleyenler olmuştur. Onlara göre bu düşünce ilk defa Lebid b. A'sam tarafından dile getirilmiş ve yiğeni Talut tarafından ise yaygınlaştırılmıştır. Onlardan sonra ise Beyan b. Sem'an, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Sefvan ve Bişr el-Merisi tarafından savunulmuştur. Bk. Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 259.

³ Emevî sarayında kâtiplik yapan Yuhaanna ed-Dimeşkî, Hz. İsa'nın ulûhiyetini delillendirmek için onun Kur'an-ı Kerim'de "kelimetullah" olarak vasıflandırıldığını ve Allah'ın kelimelerinin ise mahlûk olmadığını ifade etmiştir. Ona göre zikredilenlerden hareketle Hz. İsa'nın da mahlûk olmadığını sonucu çıkmaktadır. Dolayısıyla C'ad b. Dirhem , Cehm b. Sefvan gibi İslâm düşünürleri de Hz. İsa'nın mahlûk olduğunu savunmak için Allah'ın kelimelerinin yanı sıra Kur'an'ın mahlûk olduğunu dile getirmişlerdir. Bk. Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an", 259.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 7/56,61; İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Abdullah Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 7/75; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 115-116; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 39.

⁵ İlahi sıfatların ezeli veya hadis olduğu tartışmaları halku'l-Kur'an meselesini doğurduğu düşünülmüştür. Zira sıfatların hadis olduğunu benimseyenler Allah'ın kelamı olması hasebiyle Kur'an'ı mahlûk olarak telakki etmişlerdir. Buna karşın Allah'ın sıfatlarının ezeli olduğunu savunanlar ise Kur'an'ın mahlûk olmadığını benimsemektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an", 260.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 42-43.

⁷ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 82.

⁸ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 39.

⁹ Abdulfettah Ebû Ğudde, "Halk'ı Kur'an Meselesi : Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 307-308.

193/809) dönemine kadar dile getirilmeyen Kur'an'ın mahlûk olduğu söylemleri Hârûn er-Reşid döneminde yaşayan Bişr b. el-Merisî (öl. 218/833) tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Hârûn er-Reşid'in aksine Bişr b. el-Merisî, halife Me'mun (öl. 218/833) tarafından hüsnü kabul görülmüştür. Dolayısıyla Halife Me'mun dönemine kadar ki süreçte ferdî ve topluma mal olmayan bir söylemden ibaret olan Kur'an'ın mahlûk olduğu fikri Me'mun döneminde Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesi ile birlikte Kur'an'ın mahlûk olduğu fikri devletin resmi politikası haline gelmiştir. Halife Me'mun'un halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımını belirleyen ve böyle bir söylemi devletin resmi politikası¹⁰ haline getirmesinde yakın çevresinde bulunan Bişr b. el-Merisî (öl. 218/833), Bişr b. Mu'temir (öl. 210/825), Sümâme b. Eşres (öl. 213/828) ve Ahmed b. Ebû Duad'ın (öl. 240/854) etkisinin olduğu aşikârdır.¹¹

Me'mun, sarayda tertip ettiği ilmi münazaralar neticesinde belli bir seviyeye getirdiği bu söylemi H. 212 yılında ilan etmiştir. Me'mun, Rum seferi için H. 218 yılında Tarsus'a doğru yola çıktıktan sonra Bağdat'ta yerine vekil olarak bıraktığı İshâk b. İbrahim'e mektuplar yazarak halku'l-Kur'an meselesine dair düşüncelerini bildirmiştir¹². Birinci mektubunda öncelikle halifelerin Hz. Peygamber'in mirasçıları olduğunu, kendisinin Allah tarafından ümmete öncülük etmekle vazifelendirdiğini ifade etmektedir. Me'mun, mektubunda benimsediği Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini birçok ayetle temellendirmekte ve Kur'an'ın mahlûk olmadığı savunanları da ağır bir dil ile tenkit etmektedir. Mektubunun sonunda ise İshâk b. İbrahim'den kadıları toplamasını, onların bu konudaki görüş ve düşüncelerini öğrenmesi ve nihayetinde bunun raporlanarak kendisine bildirmesini istemiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyi inanç meselesi olarak gören Me'mun, aksi görüş beyan edenlere karşı savurduğu tehditkâr ifadelerle aslında Mihne sürecini başlatma sinyallerini vermiştir.¹³

Me'mun ilk mektubundan kısa bir süre sonra ikinci bir mektup göndererek İshâk b. İbrahim'den yedi muhaddisi seçmesini ve onları Tarsus'a huzura getirmesini istemiştir. Bu mektupla söylemlerindeki hedef kitleyi de belirlemiş olmaktadır. Bunun üzerine İshâk b. İbrahim, muhaddislerden Muhammed b. Sa'd (öl. 230/845), Ebû Müslim (öl. ?), Yahya b. Main (öl. 233/848), Ebû Heyseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849), İsmâil b. Dâvûd (öl. ?), İsmâil b. Mes'ud (öl. ?), Ahmed b. ed-Devrakî'yi (öl. 246/860) Halife Me'mun'un huzuruna göndermiştir. İsmi zikredilen muhaddislerin tümü Me'mun'un söylemini kabul ederek Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemişlerdir. Bağdat'a dönen bu muhaddisler Halife'nin hışmından kurtulmak için toplatılan birçok fakih ve muhaddislerin huzurunda da Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul ettiklerini beyan etmişlerdir. Me'mun, bu hareketiyle Mihne öncesi manevi baskı yaparak halk nezdinde itibar sahibi olan kişileri sindirmeye çalışmıştır. Zira Me'mun, yaratılmış Kur'an doktrininin ve özgür irade öğretisinin kendi otoritesini güçlendireceğini ve dogmatik ulemanın bu sayede toplumsal zeminini

¹⁰ Fikret Özçelik, "Râvilerin Cerh ve Ta'dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'an Örneği", *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar* (Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Yayıncılık, 2018), 227.

¹¹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 116-120.

¹² Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turas, ts.), 3/623-631; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 52-53.

¹³ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, 8/631; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 119-122; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 57.

kaybedeceğini biliyordu.¹⁴ Me'mun, İshâk b. İbrahim'e birinci mektubun içeriğine benzer üçüncü bir mektup daha göndererek Allah'ın halifeler üzerindeki haklarından söz etmiş ve bu cihetle de kendisinin halkın inançlarından sorumlu olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Kur'an'ın mahlûk olmadığını benimseyerek imandan uzaklaşan kimseleri doğru yola getirme görevini politik bir gayenin teolojik argümanına dönüştürmüştür. Birinci mektubunda olduğu gibi Kur'an'ın mahlûk olduğu tezini birçok ayetle temellendirmiştir. Ona göre Allah'ın bir sıfatı olan ezelîlik vasfını, onun mahlûkatına vermek tevhid inancına hâle getirir. Bu üçüncü mektuptan sonra yine birçok fakih ve muhaddisi huzuruna çağırarak İshâk b. İbrâhim, önce Me'mun'un mektubu okumuş daha sonra da başta Bişr b. Velîd (öl. 238/853) ve Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) olmak üzere hepsine birer birer Kur'an'ın mahlûk olduğu söylemini dikte etmeye çalışmıştır. Kabule zorlanan âlimlerden bazıları Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimsemiş, bazıları Kur'an'ın sadece Allah'ın kelâm olduğunu dile getirmekte ısrar etmiş bazıları ise hem halifenin gazabını üzerine çekmemek hem de yanlış bir şey söylememek adına ihtiyatlı bir ifade ile “Biz onu Arapça bir Kur'an kıldık.”¹⁵ ayetinden hareketle Kur'an'ın mec'ul olduğunu söylemişlerdir. Aynı zamanda bu kesim “Rablerinden kendilerine gelen her yeni ihtarı....”¹⁶ ayetinden de hareketle Kur'an'ın muhdes olduğunu söylemişlerdir. Durum böyle olunca kimin neyi savunduğu ile ilgili net bir şey söylemeye imkân olmamıştır. Ayrıca korku ve endişeyle dile getirilen bu söylemler birçok çelişki barındırmıştır.¹⁷

Me'mun, durumdan haberdar edilince zaman kaybetmeksizin dördüncü bir mektup daha göndermiştir. Ancak bu son mektupta diğerlerine nazaran daha sert bir tavır takınmıştır. Bu mektubunda ise Kur'an'ın mahlûk olmadığını açık bir şekilde dile getirmeyen kişileri tekrar sorguya çekmesini ve bu tutumlarında ısrarcı olmaları durumunda onları kendisine göndermesini ister. Bunun üzerine İshâk b. İbrahim, öncelikle Kur'an'ın mahlûk olmadığını benimseyen kişilerin fetva meclislerinin başlarında bulunmalarını ve hadis öğretimi yapmalarını yasaklamıştır. Ayrıca daha önce sorguya çektiği fakih ve muhaddisleri tekrar sorgulamıştır. Bu sorgulama neticesinde Ahmed b. Hanbel, Seccade (öl. ?), Kavâirî (öl. 235/850) ve Muhammed b. Nuh'un (öl. ?) dışında sorgulanan muhaddis ve fakihlerin tümü Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmiştir. Zincirlere vurularak hapsedilen bu âlimlerden Seccade ve Kavâirî, yapılan baskılara dayanamayarak Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimsedikleri ifade etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh ise Halife Me'mun'un huzuruna götürülmek için Rakkâ'ya ulaştıklarında Halife Me'mun'un ölüm haberi gelmiş ve Rakkâ valisi de onları Bağdad'a geri göndermiştir. Me'mun'un ölümü ile mihne süreci geçici olarak son bulmuş olsa da Me'mun, veliaht olarak tayin ettiği kardeşi Mu'tasim'a Kur'an'ın mahlûk olduğu dayatmasına devam etmesini vasiyet etmiştir.¹⁸ Mihne süreci Me'mun dönemi kadar sert olmamakla birlikte Mu'tasim ve Vasık dönemlerinde de devam

¹⁴ Hüseyin Maraz, “Mu'tezile Modern Dünyanın Sorunlarına Menfez Açar mı?”, *Kelam Sosyolojisi*, ed. Mustafa Tekin (Ankara: Eski- Yeni Yayınları, 2022), 47; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 85-86.

¹⁵ Kur'an Yolu Me'âli, çev. Hayreddin Karaman vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), ez-Zuhuruf 43/3.

¹⁶ el-Enbiyâ 21/2

¹⁷ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, 8/634; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 123-127; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 57.

¹⁸ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 127-128.

etmiştir.¹⁹ Netice itibari ile bu süreç Halife Mütevekkil'in baş kadı Ahmed b. Ebû Duad'ı (öl. 240/854) görevinden azletmesi, halku'l-Kur'an tutsaklarını serbest bırakması ve halku'l-Kur'an tartışmalarını yasaklaması ile son bulmuştur.²⁰ Dolayısıyla H. 212 yılında başlatılan mihne süreci, H. 234 yılında sona ermiş ve yirmi iki yıl sürmüştür.

Mezhep bağlamında Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşü H. 3. asrın başlarından itibaren Cehmiyye, Mu'tezile ve Râfizîyye tarafından savunulmuştur. Buna karşın bu süreçte başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeyen birçok ehl-i hadis taraftarı işkencelere maruz kalmışlardır. Ancak mihnenin sona ermesiyle politik ve bürokratik destek mihne sürecinde baskı ve işkencelere maruz kalan başta ehl-i hadis taraftarlarına dönmüş ve yaşadıkları sıkıntılar göz önüne alınarak kendilerine hem devlet hem de halk nezdinde konumlarını güçlendirme hususunda kendilerine fırsat tanınmıştır. Fakat mihnenin sona ermesi söz konusu söylemin etkilerini ortadan kaldırmamıştır. Zira önemli bir ihtilaf konusu olarak kelamullah meselesi tartışılmaya devam etmiş ve ulema arasında bölünmelere neden olmuştur. Nitekim Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin yanı sıra Kur'an'ın mahlûk olmadığını benimseyenler ve lafız-malfuz, metlûv-tilâvet ayırımını dikkate alarak telaffuz itibari ile Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenler olmuştur.²¹ Bu tür çekişmeler nedeniyle bazı kesim ve kimseler bid'at ehli olmak veya Cehmiyye'ye mensup olmakla itham edilmiştir. Zira Hüseyin el-Kerabisî'nin Ahmed b. Hanbel'i kastederek "Ne yapacağız bu adamı? Kur'an mahlûktür desek "bid'at" diyor; Mahlûk değildir desek yine "bid'at" diyor" şeklindeki sözü bahsi geçen sürece ışık tutmaktadır.²² Bu itibarla birçok âlim halk tarafından linç edilmiş ve değersizleştirilmiştir.²³ Bu âlimlerden birisi de H. 3. asırda yaşayan ve Zâhiriyye mezhebinin kurucusu Dâvûd b. Alî ez-Zâhirî (öl. 270/884) olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada başta Dâvûd ez-Zahirî olmak üzere genel olarak Zâhirî âlimlerin halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımları irdelenmiştir. Zâhirîyye mezhebi, H. 3. asırda Dâvûd b. Alî el-İsfahânî tarafından kıyas, taklit, re'y ve ta'lil gibi kaidelere tepki olarak belli esas ve usuller çerçevesinde kurulmuştur.

Erken dönemde kurucusuna nispetle Dâvûdiyye olarak isimlendirilen mezhep H. 4. asırdan itibaren Zâhirîyye olarak adlandırılmıştır. Bu cihetle ismini temel argümanı olan "nassları lafızları üzere anlamak" kaidelerinden alan tek fikhî mezheptir.²⁴ H. 4. asırda Bağdat bölgesinde Hanefî, Şâfiî

¹⁹ Ebû Ğudde, "Halk'ı Kur'an Meselesi : Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", 309; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 59; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/27.

²⁰ Ebû Ğudde, "Halk'ı Kur'an Meselesi : Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", 309; Yücesoy, "Mihne", 30/27.

²¹ M. Hayri Kırbasoğlu, "Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Haqîqati'l-Qur'ân'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1968), 428-439; Söz konusu ayrıştırmalar için ayrıca bk. Christopher Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü (Din- Yorum- Dindarlık)*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 85.

²² Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü (Din- Yorum- Dindarlık)*, 85.

²³ Kur'an'ın mahlûk olduğu söylemleri nedeniyle cerh edilmiş râviler için bk. Özçelik, *Hadis Usûlünde Râvî Değerlendirme Metodu -İbn Ebî Hâtim Örneği-*, 436-445.

²⁴ Zâhirî Mezhebî ile ilgili geniş bilgi için bk. Hüsamettin Kaya, *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 7-97.

ve Mâlikî mezhebinden sonra yaygınlık açısından dördüncü sırada Zâhirîyye mezhebi yer almıştır.²⁵ Farklı nedenlerden dolayı yaygınlığını kaybeden Zâhirîyye mezhebinin önde gelen şahsiyetleri arasında Dâvûd ez-Zâhirî'nin yanı sıra İbn Ebî Âsım (öl. 287/900), Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî (öl. 297/910), İbnü'l-Mugallis (öl. 324/936), Niftâveyh (öl. 323/935), İbn Hazm (öl. 456/1064), İbnü'l-Kayserânî (öl. 507/1113), Ebü'l-Fütûh el-Humeydî (öl. 488/1095) ve İbn Dihye el-Kelbî'yi (öl. 633/1235) saymak mümkündür.²⁶ Kendilerini hadis ehli içerisinde görmeleri ve mezhep olarak mihne sürecinden hemen sonra teşekkülünü tamamlamış olmaları, onların söz konusu söyleme yaklaşımlarını önemli kılmaktadır. Zâhirî âlimlerin, halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımları incelendiğinde birbirinden farklı görüşlere sahip oldukları veya diğer bir ifade ile kendilerine birbirinden farklı görüşler atfedildikleri görülmektedir. Dolayısıyla konuyu iki başlıkta incelemek yerinde olacaktır.

1. Dâvûd b. Ali' ez-Zâhirî'nin Halku'l-Kur'an Yaklaşımına Dair İddialar

Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul edenlerin tespiti yönüyle Zâhirî âlimler incelendiğinde Mezhebin kurucusu ve ilk imamı olan Dâvûd ez-Zâhirî öne çıkmaktadır. Dâvûd ez-Zâhirî, mihne sürecine bizzat şahit olmuş ve bu süreçte Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimseyen kimselere yakın durmuştur. Kanaatimizce bu durum beraberinde kendisiyle ilgili birçok nakil ve söylemi getirmiştir. Bu bağlamda Dâvûd ez-Zâhirî'ye atfedilen söylemleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

“Kağıttan ve mürekkepten oluşan elimizdeki Kur'an mahlûk, levh-i mahfuzdaki Kur'an ise mahlûk değildir.” söylemi: İbn Hacer (öl. 852/1449), Buhârî ravilerinden Hasan b. İsmâil el-Mehâmilî'nin (öl. 330/942) Dâvûd ez-Zâhirî ile ilgili değerlendirmelerine yer vermektedir. İbn Hacer'in zikrettiği değerlendirmelere göre Mehâmilî, mahlûk olup olmamaları cihetiyle levh-i mahfuzda bulunan Kur'an ile kâğıt ve mürekkepten oluşan elimizdeki Kur'an arasında fark olmamasına rağmen Dâvûd'un ikisi arasında fark koyduğunu belirtmektedir. Ona göre Dâvûd, levh-i mahfuzda bulunan Kur'an'ın mahlûk olmadığı ancak kâğıt ve mürekkepten oluşan insanların elinde bulunan Kur'an'ın ise mahlûk olduğunu benimsemektedir. Bu nedenle de Mehâmilî, Dâvûd b. Ali'yi kelim ilminde bilgisiz olmakla itham etmektedir.²⁷ Bu minvalde diğer bir nakil ise Taberî'den gelmektedir. Taberî (öl. 310/923), Verrâk'ın Dâvûd b. Ali'ye halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımını sorduğunu, bunun üzerine Dâvûd'un da levh-i mahfuzda bulunan Kur'an'ın mahlûk olmadığı ancak kâğıt ve mürekkepten oluşan insanların elinde bulunan Kur'an'ın ise mahlûk olduğunu söylediğini naklettiğini bildirmektedir.²⁸

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed Makdisi, *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim* (Leiden : E.J. Brill, 1967), 36-39; 323; Adam Mez - Salih Saban, *Onuncu yüzyılda islam medeniyeti: islam rönesansı= The renaissance of Islam* (İstanbul: İnsan, 2000), 252.

²⁶ Geniş bilgi için bk. Kaya, *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı*, 7-97.

²⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 2/15; Şihâbuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizan* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1986), 2/422.

²⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Müessesetü'r-risâle, 1405), 13/100.

“Kur’an kadim değil muhdestir.” söylemi: Dâvûd ez-Zâhirî’ye Kur’an’ın kadim olmadığı mühdes olduğu düşüncesi atfedilmiştir. Buna göre o, her ne kadar Kur’an’ın mahlûk olmadığını düşünmenin mümkün olabileceği savunulsa da Kur’an’ın mevcut olmadığı bir zaman dilimin varlığı da bilindiğini benimsemektedir.²⁹ Kendisine isnad edilen söylemin yanı sıra bu söylemin tellendirilmesiyle ilgili bir kaç nakil bulunmaktadır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel’den yapılan bir nakle göre Kur’an’ın muhdes olduğunu benimsediği için Dâvûd b. Ali’yi tekzip etmiş ve onun Allah’ın düşmanı olduğunu söylemiştir.³⁰ es-Sübkî (öl. 771/1370) ve İbn Hacer ise bu konuda Hallâl’den (öl. 311/923) haberler nakletmişlerdir. Zira Hallâl, Mervezî’ye (öl. 292/905) Dâvûd b. Ali’nin halku’l-Kur’an meselesine yaklaşımını sorduğunu söylemektedir. Bunun üzerine Mervezî, Dâvûd b. Ali’nin İshâk b. Rahuye’nin (öl. 238/853) meclisinde Kur’an’ın muhdes olduğunu söylediğini ve bu söylemine de başta Ebû Nasr b. Abdulmecit olmak üzere birkaç kişinin şahitlik ettiğini bildirmiştir.³¹ Mervezî’den yapılan diğer bir rivayette ise Muhammed b. Yahya (öl. 258/872), Dâvûd’un Nîşâbur’da Kur’an’ın muhdes olduğunu benimsediğini haber vermiştir.³²

Zehebî (öl.748/1348) ise öncelikle mihne sürecinde Kur’an etrafında şekillenen düşünceleri zikretmiş ve var olan ihtilaflara değinmiştir. Ona göre Kur’an’ın Allah’ın kelamı olduğunu ve mahlûk olmadığını savunan selef ve halef ulemanın karşısında Kur’an’ın mahlûk olduğunu dile getiren Cehmiyye, Mu’tezile ve Rafiziyye bulunmaktadır. Bu iki görüşün arasında ise Hüseyin b. Kerabîsî’nin (öl. 248/862) benimsediği Kur’an telaffuzu³³ itibarı ile mahlûktur görüşü bulunmaktadır. Zehebî aynı şekilde iki görüş arasında bulunan Kur’an muhdestir fikrine de yer vermektedir. Ona göre Kur’an’ın muhdes olduğu görüşü ise Dâvûd ez-Zâhirî’ye aittir.³⁴

“Kur’an muhdestir, telaffuzu itibari ile de mahlûktur.” söylemi: Dâvûd ez-Zâhirî’ye atfedilen görüşlerden biri de onun Kur’an’ın muhdes olduğunu ve telaffuz cihetiyle mahlûk olduğunu savunduğudur. Dâvûd’a isnad edilen bu düşünceyi Sübkî ve İbn Hacer’in eserlerinde tespit etmek mümkündür. Onlar bu konuda Dâvûd’un çağdaşı ve Hanefî fakihî Ebû Said el-Berda’den (öl. 317/930) faydalanmışlardır. Ona göre Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî, Nîşâbur’da iken Kur’an’ın muhdes olduğunu ve telaffuzu itibarıyla de mahlûk olduğunu benimsemiştir. Berdâî, Dâvûd’un Nîşâbur’dan ayrıldıktan sonra Nîşâbur’ün önde gelen şahsiyetlerine mektuplar yazılarak oradaki ulemanın halku’l-Kur’an meselesine yaklaşımlarından haberdar edilmeleri istendiğini belirtmiştir. Mektup alanlardan birisinin de kendisi olduğunu ifade eden Berdâî, bazı endişelerden dolayı var olan durumu raporlamadığını itiraf etmiştir. Berdâî’nin itirafının dışında Hallâl > Ahmed b. Sadeka tarihiyle Muhammed b. Hüseyin’in bizzat Dâvûd’un Kur’an’ın muhdes; telaffuzu itibarıyla de mahlûk olduğunu söylediğini sema ettiğinin nakledilmesi de söz konusu iddiayı desteklemektedir.³⁵

²⁹ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü (Din- Yorum- Dindarlık)*, 89.

³⁰ ez-Zehebî, *Mîzânü’l-İtidâl*, 2/15; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizan*, 2/422.

³¹ Ebû Nasr Taceddin İbnü’s-Sübkî Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi Sübki, *Tabakatü’s-Şafiiyyeti’l-Kübra*. (Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964), 2/2/286; ez-Zehebî, *Mîzânü’l-İtidâl*, 2/15; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizan*, 2/422.

³² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/510.

³³ Buhârî de aynı anlayışı savunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Özçelik, *Hadis Usûlünde Râvî Değerlendirme Metodu -İbn Ebî Hâtim Örneği-*, 439.

³⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/510.

³⁵ Ebû Nasr Taceddin İbnü’s-Sübkî Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi Sübki, *Tabakatü’s-Şafiiyyeti’l-Kübra*. (Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964), 2/286; ez-Zehebî, *Mîzânü’l-İtidâl*, 2/15; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizan*, 2/422.

“Kur’an tilavet edildiğinde kulun harfleri çıkarmak için yaptığı hareketler neticesinde oluşan telaffuz mahlûktur.” söylemi: Halku’l-Kur’an meselesinde Dâvûd b. Ali’ye atfedilen diğer bir görüş ise telaffuz itibarıyla Kur’an mahlûk olduğunu düşünmesidir. Dâvûd’a nispet edilen bu görüş tetkik edildiğinde en erken Taberî’nin ifadeleriyle karşılaşılmaktadır. Taberî, Dâvûd’un telaffuz itibarıyla Kur’an’ın mahlûk olduğunu savunduğunu ve İshâk b. Rahuye’nin Dâvûd’u kastederek bu söylemiyle halku’l-Kur’an meselesine üçüncü bir yaklaşım getirdiğini söylediğini aktarmaktadır. Taberî’den sonra erken dönemde İbn Abdülber’in (öl. 463/1071) de Dâvûd ile ilgili benzer şeyler söylediği görülmektedir. Ona göre Dâvûd b. Ali ve onunla aynı düşünceye sahip olan Kerabisî, Abdullah b. Kilâb ve Ebû Sûr Kur’an’ın telaffuz cihetiyle mahlûk olduğunu benimsemektedirler. İbn Abdülber, bu söylemi irdeleyerek şöyle bir sonuca ulaşmıştır: “Bu şahıslar Allah’ın kelamı olarak Kur’an’ın mahlûk olduğunu söylemenin caiz olmadığını savunmaktadırlar. Buna karşın o kelamın tilavet edilmesini ise kulun kesbi ve fiili olarak görmektedirler. Dolayısıyla onlara göre tilavet edilen veya hikâye edilen Allah’ın kelamı artık Allah’ın kelamı değil kulun bir fiilidir. Kulların fiilleri ise mahlûktur.”³⁶

İbn Teymiyye (öl. 622/1225) de Dâvûd’un yaklaşımını benzer ifadelerle açıklamaktadır. İbn Teymiyye, öncelikle *Mecmûu Fetâvâ* adlı eserinde halku’l-Kur’an konusuna hususi bir fasıl açarak konu ile ilgili gerekli değerlendirmeleri yapmaya çalışmıştır. O, ilk etapta iki kapak arasında nazil olan Kur’an’ın herhangi değişikliğe maruz kalmadan bizlere tevatür yolu ile geldiğini söylemektedir. İbn Teymiyye, halku’l-Kur’an meselesi bağlamında Kur’an harflerinin yaratılmışlığı tartışmalarına da yer vermektedir. Ona göre Kur’an harflerinin, telaffuzunun veya tilavetinin mahlûk oluşuna dair selef âlimlerinden hiçbir nakil gelmemiştir. Buna karşın halef âlimleri bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Zira halef âlimlerden bazıları Kur’an’ın telaffuz veya tilavet cihetiyle mahlûk olduğunu benimsemişlerdir. Bu cihetle söz konusu söylem sahipleri cumhur tarafından tenkit edilmiş ve Cehmî olmakla itham edilmişlerdir.³⁷

İbn Teymiyye, telaffuzu itibarıyla Kur’an mahlûktur söyleminde telaffuz ibaresine ayrı bir değer atfetmektedir. Ona göre kimi âlimler telaffuzu harfler olarak anlamışken kimileri bunu tilavet olarak anlamışlardır. Dolayısıyla âlimlerin telaffuz kavramına yaklaşımlarını üç kısımda incelemiştir. O, birinci kısımda telaffuzun Kur’an harfleri olduğu yaklaşımını ele almakta ve Kur’an’ın nazil olmaya başladığından bu güne kadar Kur’an harflerinin mahlûk olduğunu söyleyen kimsenin olmadığını bildirmektedir. İkinci kısımda ise telaffuzu kulun fiili ve kesbi olarak anlayanları ele almıştır. Ona göre selef âlimleri arasında kulun fiilinin mahlûk olmadığını savunanın kimse olmamıştır. Ancak buna karşın halef âlimleri arasında “telaffuzu itibarıyla Kur’an mahlûk” şeklinde bazı söylemler ileri sürülmüştür. İbn Teymiyye son olarak da telaffuzu, Kur’an tilavet edildiğinde kulun harfleri çıkarmak için yaptığı hareketler neticesinde oluşan seslerin mahlûk olduğu şeklinde anlayanları ele almıştır. Ona göre bu iddia sahiplerinin başında Ebû

³⁶ Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İntikâ fi fezâili’s-selâseti’l-eimmeti’l-fukahâ* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 106.

³⁷ Taqıyyuddîn İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, ed. ‘Abdurrahmân b. Muḥammed (Medine: Mecma‘ el-Melik Faḥd, 1995), 1/481-482.

Hüseyin el-Kerabisî ve Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî yer almaktadır. İbn Teymiyye, bu söylem sahipleri için “lafziyye” tabiri kullanıldığını da belirtmektedir.³⁸

Dâvud b. Ali'nin telaffuz itibarıyla Kur'an'ın mahlûk olduğunu nakleden âlimlerden birisi de İbn Hacer'dir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* adlı şerh eserinde Kur'an'ın yaratılmışlığı konusuna temas etmekte ve Buhârî'nin yaklaşımını açıklamaktadır.³⁹ Ona göre âlimler arasında “lafz” meselesi olarak şöhret bulan bu mevzu ilk defa Ebû Hüseyin el-Kerâbisî tarafından savunulmuştur. Kendisinden sonra ise bu yaklaşıma Dâvud b. Ali öncülük etmiştir.⁴⁰

2. Dâvud b. Ali'ye Nispet Edilen Görüşlerin Değerlendirilmesi

Mihne sürecinde halife ve halifenin taraftarları, mihneden sonra ise Ahmed b. Hanbel ve onu takip edenlerin tutumları ulema arasındaki çekişmelere neden olmuştur. Kaldı ki metot olarak iki farklı anlama biçimi ilmî uzlaşmayı var etmemiş birbirlerinden ve fikirlerinden haz etmeyen birçok şahıs karşıt görüşler hakkında asılsız haberler yaymaya çalışmış ve birbirlerinin söylemlerini çarpıtmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Tabiri caizse uzlaşmayı düşünülmez kılan bu diyalektik dönemin hassas konusu olan Kur'an'ın yaratılmışlığı mevzusuna yaklaşımları üzerinden şekillenmiştir. Dolayısıyla Kur'an yaratılmış olduğunu çağrıştıracak en ufak bir ima ile de olsa anılan kişiler, ulema meclislerinde olduğunu gibi halk nezdinde de değer kaybetmiştir. Belirtildiği üzere bu türden bir baskıya maruz kalanlardan birisi de H. 3. asırda yaşayan ve yaşadığı dönemde meclisinde yüzlerce talebe bulunan dönemin önde gelen âlimlerinden Dâvud b. Ali olmuştur. Dâvud b. Ali'nin büyük bir hadis külliyyatına sahip olduğu bildirilse de hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle de hakkında ileri sürülen iddiaların doğruluğunu kendi eserlerinde test etme imkânı ne yazık ki bulunamamıştır. Ancak farklı usûl veya biyografi eserlerinde Dâvud'un halku'l-Kur'an konusundaki tutumu aktarılmıştır. Yukarıda da yer verildiği gibi Dâvud'un söz konusu meseleye dair tutumuna ilişkin birden fazla iddia bulunmaktadır. Zira Kur'an'ın muhdes olduğunu savunduğunu söyleyenlerin yanı sıra Kur'an'ın muhdes olduğu, telaffuzu itibarıyla da mahlûk olduğunu; Kur'an'ın sadece telaffuzu itibarıyla mahlûk olduğu son olarak da kağıt ve mürekkepten oluşan Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimsediğini belirtenler de olmuştur.

Dâvud ez-Zâhirî'nin mesele hakkında tarafsız ve çekimser bir tavır sergilemediği yukarıda zikredilen gerekçeler ekseninde gayet açıktır. Nitekim onun yaklaşımına dair ileri sürülen iddialar görünüş itibarıyla farklı olsa da bu iddiaların bazı ortak noktalarının olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Örneğin bu iddialardan hareketle Dâvud ez-Zâhirî'nin halku'l-Kur'an konusunda görüş beyan ettiği ve bu konuda politik ve toplumsal desteği ardına alan ehl-i hadis'in mevcut görüşünün aksine uzlaşmayı önemseyen bir düşünceye sahip olduğu ifade edilebilir. Ayrıca bu iddialar göz önüne alındığında onun en azından Kur'an'ın bütünüyle mahlûk olmadığını

³⁸ İbn Teymiyye, *Mecmûc*, 1/481-482.

³⁹ Buhârî'nin konuya dair görüşleri için bk. Nuri Tuğlu, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetinde Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/23 (2005), 155-163; Mustafa Taş, “Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 100-103.

⁴⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sâhihü'l-Buhârî* (Beyrut: D'arü'l-Ma'rife, 1379), 13/492.

benimsemediği ortaya çıkmaktadır. Dâvûd'un yaklaşımıyla ilgili nakledilen iddiaların diğer bir ortak noktası ise Dâvûd'un bahsedilen söylemleri Nîşâbur'da iken savunduğudur. Kaynaklar kendisine atfedilen bu söylemlere yer vermelerinin yanı sıra kendisine nispet edilen görüşleri benimsemediğini belirttiğini ve bu minvaldeki iddiaları reddettiğini de aktarmaktadır. Zira Dâvûd'un Nîşâbur'dan Bağdad'a geldiğini ve Ahmed b. Hanbel ile görüşme talebini Salih b. Ahmed b. Hanbel ile iletmiş görülmektedir. Ahmed b. Hanbel ile oğlu Salih arasında Dâvûd'a dair geçen diyalogda Salih'in babasına Dâvûd'un böyle bir söylemi (Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı ile ilgili herhangi bir düşüncesi) benimsemediğini bildirdiğini ifade etmektedir.⁴¹ Dolayısıyla halku'l-Kur'an meselesinin Dâvûd ez-Zâhirî'nin yaşadığı Nîşâbur'daki etkileri dikkate alındığında Dâvûd'un Bağdad'a gelmeden önce Kur'an'ın yaratılmışlığına dair bazı söylemlere sahip olduğu sonucuna varılabilir. Buna karşın Bağdat'a geldikten sonra veya mihnenin sona ermesiyle önceki söylemlerden vazgeçtiği yüksek olasılıktır.

Dâvûd'a atfedilen bu söylemlerin sonraki Zâhirî âlimlerce irdelenmemiş olması da dikkate değerdir. Zira gerek İbn Hazm, gerek İbn Hazm öncesinde veya sonrasında yaşayan birçok Zâhirî âliminin az da olsa halku'l-Kur'an meselesine değindikleri görülmüştür. Buna rağmen söz konusu âlimlerden hiçbirinin Dâvûd'un lehinde veya aleyhinde bir açıklama yaptıklarına rastlanılmamıştır. Dâvûd ez-Zâhirî, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmiş olsun veya olmasın bu söylemin menfi sonuçlarına muhatap olmuştur. Nitekim kendisine atfedilen iddiaların yayılmasıyla birlikte dönemin baş kadısı ve Malikî fakih İsmail b. İshak (öl. 282/896) tarafından sürgüne gönderilmiştir.⁴² Ayrıca söz konusu iddialar muhaddisler nezdinde de Dâvûd ez-Zâhirî'nin itibarını düşürmüştür. Mesela başkanlık yaptığı ilim meclislerine yaklaşık dört yüz kişinin rağbet etmesine ve eserlerinin hadislerle dolu olmasına rağmen kendisinden sadece oğlu Muhammed b. Dâvûd, Zekeriyya es-Sâcî, Yusuf b. Ya'kup ed-Dâvûdî ve Abbas b. Ahmed el-Müzekkir gibi kimseler az sayıda rivayetlerde bulunmasına neden olmuştur.⁴³

3. Dâvûd b. Ali Dışındaki Zâhirîlerin Yaklaşımı

Gerek mihne sürecinde gerek mihne sürecinden sonra yaşayan Dâvûd ez-Zâhirî dışında hiçbir Zâhirî âlime Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesi atfedilmemiştir. Bununla beraber tespit edebildiğimiz kadarıyla birçok Zâhirî âlim eserlerinde Kur'an'ın mahlûk olduğunu düşünenleri tenkit etmiştir. Hatta bazıları halk'ul-Kur'an meselesine dair hususi eser telif etmiştir. Örneğin kaynaklarda Dâvûd ez-Zâhirî'nin yakın dostu ve talebesi olan Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafе b. Süleymân Niftaveyh'inin (öl. 323/935), başta Mu'tezile olmak üzere Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul edenlere karşı *er-Red 'alâ men kâle bi-halkı'l-Kur'ân* (*er-Red 'ale'l-Cehmiyye*) ismiyle bir eser telif ettiği bilgisi yer almaktadır.⁴⁴ Dâvûd ez-Zâhirî'nin diğer bir çağdaşı ve Zâhirî

⁴¹ Sübki, *Tabakat*, 2/15.

⁴² Ahmed Bükeyr Mahmûd, *el-Medresetü'z-zahiriyye bi'l-meşrik ve'l-magrib*. (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1990), 17; Mustafa Türkan, *İslam Hukuk Tarihinde Zahirilik: Davud ez-Zahiri Örneği* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2015).

⁴³ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/370; Sübki, *Tabakat*, 2/284.

⁴⁴ Zülfikar Tüccar, "Niftaveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/82-83.

âlimi İbn Ebî Âsım da *Kitabu's-Sünne* adlı eserinde Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesine değinmiştir. O, öncelikle kulların fiillerinin durumunu izah etmeye çalışmıştır. Ona göre fiiller, kuldan sadır olmaları hasebiyle mahlûktur. İbn Ebî Âsım, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu ve mahlûk olmadığını söylemektedir. O, bu konuda sert bir tavır takınarak delillerden haberdar olmalarına rağmen Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenleri tekfir etmektedir. Buna karşın Kur'an'ın mahlûk olmadığına dair delillerden bihaber olan kişilerin Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemelerinde iman açısından bir beis görmemektedir.⁴⁵

Halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımı cihetiyle eserleri ve görüşleri tetkik edilen diğer bir Zâhirî âlim ise İbnü'l-Kayserânî'dir. O, söz konusu meseleyi tartışmaktan ziyade Kur'an'ın mahlûk olmadığını, aksini düşünenlerin ise tekfir edildiğini bildiren rivayetleri ele almıştır. İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-Mevzuat* adlı eserinde "Kur'an, Allah'ın kelamıdır ve mahlûk değildir. Onun mahlûk olduğunu söyleyen kimse ise küfre girmiştir." şeklindeki rivayete yer vermiştir. Eserin telif gayesi dikkate alındığında ilgili rivayetin mevzu veya amel edilmeyecek derecede zayıf olduğuna hükmettiği söylenebilir.⁴⁶ İbnü'l-Kayserânî, *Zehiretü'l-Hüffâz* adlı eserinde de bu minvalde birkaç rivayete yer vermiştir. Örneğin, mevkuף olarak Enes b. Malik'ten nakledilen "Kur'an Allah'ın kelamıdır. Allah'ın kelamı ise mahlûk değildir." şeklindeki rivayeti zikretmekte ve bu tür rivayetlerin sahâbîlerden nakledilmesini münker olarak karşılamaktadır. Ona göre sahâbe döneminde halku'l-Kur'an meselesi tartışma konusu olmamış ve böyle bir mevzu gündeme gelmemiştir. Dolayısıyla bu tür rivayetleri onlara isnat etmek hatadır.⁴⁷

Zâhirî âlimler arasında halku'l-Kur'an meselesini diğerlerine göre daha geniş bir şekilde ele alan kişinin İbn Hazm olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kelamcı kimliğiyle de öne çıkan İbn Hazm, söz konusu meseleyi Allah'ın sıfatları bağlamında değerlendirmiştir. O, öncelikle Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e indirilen ile mushafta yazılan ve okunanın Allah'ın kelamı olmaları hasebiyle ayrıma gidenleri eleştirmekle konuya girmektedir. Nitekim ona göre böyle bir ayırım doğrudan küfür nedenidir.⁴⁸ İbn Hazm, iddia sahiplerine bidayette Kur'an'ın Allah'ın kelamı olup olmadığını sorulması gerektiği söylemiştir. Ona göre iddia sahipleri Kur'an'ın Allah'ın kelamı olmadığını söylerlerse o halde icma'a muhalefetten küfre girmektedirler. Şayet Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu kabul ederlerse bu sefer mescitlerde okunan, mushafta yazılan veya zihinlerde hıfz edileninin Kur'an olup olmadığı sorulur. Şayet iddia sahipleri bunların Kur'an olmadığını savunurlarsa bu küfür olur. Ancak zikredilenlerin de Kur'an olduğunu söylerlerse o halde iddiaları da geçersiz olur ve ortaya bütün ehl-i İslâm'ın da savunduğu şöyle bir netice çıkar: "Mushaf'ta yazılı olan, kıraat sonucunda ortaya çıkan sesler ve zihinlerde hıfz edilenin tümü Allah'ın kelamıdır."⁴⁹

İbn Hazm, Kur'an'ın telaffuzuna dair sesin ve yazının mahlûk olmadığını savunan kişileri de batıl bir iddiaya sahip olmakla nitelendirmiştir. Ona göre hiçbir Müslüman ses ve yazının mahlûk

⁴⁵ Ebu Bekr Ahmed b. Amr İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbânî (Beirut: Mektebetü'l-İslamî, 1982), 2/645.

⁴⁶ Ebü'l-Fazl Muhammed b Tahir İbnü'l-Kayserani, *Kitabu Tezkiretü'l-Mevzuat*, thk. Muhammed Emin Hancî (Mısır: Matbaatü's-Seade, 1323), 76.

⁴⁷ Muhammed b. Tahir Makdisî, *Zahiretü'l-huffâz el-muhrec `ale'l-hurûf ve'l-elfâz* (Riyad: Dârü's-selef, 1996), 371719-371720.

⁴⁸ Ebü Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1899), 3/5.

⁴⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/5.

olmadığını savunmamaktadır. O, giriş mahiyetindeki iddiaları değerlendirdikten sonra kendi yaklaşımını ifade etmiştir. İbn Hazm, kendi yaklaşımını Allah ve Resulü'nün Kur'an'a yaklaşımından farklı olmadığını belirtmiştir. O, Allah'ın "Onu, *senin kalbine uyarıcılardan olasin diye açık bir Arapça ile Rûhulemîn indirmiştir.*"⁵⁰ ayetinden hareketle Allah'ın kelamı ile Kur'an farklı lafızlar olmakla beraber aynı anlamı ifade ettiğini söylemiştir. İbn Hazm, Allah'ın kelamı ve Kur'an ifadelerinin aynı şeyler olduğunu ve beş şeyi nitelemede kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre tilavet esnasında çıkan sesler, işitilen şeyler, telaffuzun kendisi, telaffuzdan anlaşılan mana ve Mushaf'ta yazılı olan da Allah'ın kelamı ve Kur'an'dır. İbn Hazm, söz konusu nitelemelerin tümünü ayrı ayrı ayet ve hadislerle temellendirmektedir. Örneğin, "Şimdi (*ey müminler!*) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler; sonra o kelâmı iyice anlamış olmalarına rağmen yine de bile bile onu tahrif ederlerdi."⁵¹ ayet-i kerimeden hareketle mesmu', savt ve telaffuzun; "Ehl-i kitap'tan ve müşriklerden hakkı inkâr edenler, kendilerine açık kanıt ve Allah tarafından gönderilen, tertemiz sayfaları okuyan bir elçi gelinceye kadar (hakkı inkârcılıktan) ayrılacak değillerdir. O sayfalarda dosdoğru hükümler yer almaktadır."⁵² ayet-i kerimeden hareketle de Mushaf'ın Kur'an olduğu sonucuna varmıştır.⁵³

İbn Hazm, Allah'ın kelamı ve Kur'an'ı ifade etmede kullanılan tabirler ile bu tabirlerin mahlûkiyeti meselesini birbirinden ayırmaktadır. Ona göre Mushaf, telaffuz, telaffuz esnasında çıkan sesler, telaffuz esnasında çıkan seslerin işitilmesi ve çıkan seslerin ifade ettiği manaların Kur'an veya Allah'ın kelamı olduğu konusunda naslar bulunmaktadır. İbn Hazm, buna karşın boğaz, ciğer, dil, diş ve dudaklardan gelen havanın işitenin kulaklarında yaptığı titreşim anlamında sesin, harf, hava ve hece; Mushaf'ın ise hayvan derisinin yanı sıra yaprak ve su gibi malzemelerden mürekkep olması hasebiyle mahlûk olduğu söylemektedir. O, yazmada elin; okumada ise dilin hareketlerini de mahlûk olduğunu belirtir. Bununla birlikte İbn Hazm, Allah'ın ebedî ilmi olması cihetiyle onun kelamının ve Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunmaktadır.⁵⁴ İbn Hazm, *el-Fasl* eserinde geniş çerçevede anlatmaya çalıştığı halku'l-Kur'an meselesini risalelerinde bir iki cümle ile ifade etmiştir. O, âlimler arasında birçok konunun tartışıldığını ve tartışmalarında birbirini tekfir edecek kadar ileri gittiklerini söylemiştir. Ona göre bu konulardan birisi de halku'l-Kur'an meselesidir. İbn Hazm, söz konusu meselede Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'den bazı kimselerin kendi ashâbı ile münakaşa ettiklerini belirtmiştir. Ona göre Mu'tezile, telaffuz esnasında işitilen sesleri kastederek Kur'an'ın mahlûk; kendi ashâbının ise Allah'ın ezeli ve ebedî ilmini kastederek Kur'an'ın mahlûk olmadığını savundukları ifade etmiştir.⁵⁵

İbn Hazm, bu yaklaşımıyla ehl-i sünnetin cumhurundan ayrılmamakla beraber selef ten birçok âlimle çelişmektedir. Zira daha önce de belirtildiği gibi Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünen selef âlimleri Kur'an'ın mahlûkiyeti meselesinde ne lehte ne de aleyhte bir şeyin söylenmemesi

⁵⁰ eş-Şuarâ 26/193-195

⁵¹ el-Bakara 2/75

⁵² el-Beyyine 98/1-3

⁵³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/5-6.

⁵⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/6.

⁵⁵ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahirî İbn Hazm, *Resailü'l-İbn Hazm el-Endelusî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2007), 4/200.

gerektiğini belirtmişlerdir.⁵⁶ Onlara göre Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemek küfür; mahlûk olmadığını söylemek ise bid'attır. İbn Hazm'a nazaran İbn Ebî Âsım'ın halku'l-Kur'an'a yaklaşımı selef âlimlerin anlayışıyla büyük oranda örtüşmektedir.

Sonuç

İslâm düşünce geleneğinde ilk defa Emeviler döneminde Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atıldığı söylenen Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesi Ca'd'tan sonra Cehm b. Safvan tarafından benimsenmiş ve devam ettirilmiş bir anlayıştır. Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'ı bu tür bir anlayışı sevk eden düşüncenin ne olduğunu kesin olarak bilinmemekle birlikte bu konuda farklı fikirler öne sürülmüştür. Nitekim bu düşünceyi Tevrat'ın yaratılmış olduğu fikrini benimseyen Yahudi düşüncesinin bir yansıması veya Hıristiyan dini anlayışının etkisi yahut Grek felsefesinin tesiriyle açıklamaya çalışanlar olmuştur. Bazıları ise bu hadisenin Müslümanlar arasında cereyân eden kader tartışmalarının bir yansıması olduğunu söylemiş olsalar da söz konusu yaklaşımın arka planında farklı dinamiklerin olduğu açık bir şekilde söylenebilir.

Abbasî halifesi Me'mun döneminde başlayan bu hadisenin arka planında, başta halifenin muhalifleri olan ve halk nezdinde de itibar sahibi olan hadis ehlinin nüfuzunu kırmakla beraber kendini İslam devletinin yegane hakim kılmak, devletin zayıflayan merkezi gücünü yeniden tesis etmek gibi birçok siyasî amaç bulunmaktadır. Bu cihetle Memun'a fikir ve idellaerini destekleyecek epistemik bir grup lazımdı o da Mu'tezile oldu. Sonuç itibarıyla iktidarı ve ataları için sorun teşkil etmeyecek basit fakat etkili bir mesele olan *Kur'an'ın yaratılmışlığı* fikrini ortaya çıkarmış ve bu düşünceyi Mu'tezile mensuplarının vasıtasıyla halkın öncüleri olarak görülen ve itibar sahibi olan hadis ehline dayatmıştır. Bu süreçte başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeyen birçok ehl-i hadis taraftarı işkencelere maruz kalmışlardır. Mihne, halife Mütevekil'in özellikle baş kadı Ebû Duâd'ı görevinden azletmesi ve tutsakları serbest bırakılmasıyla son bulmuştur.

Mihnenin sona ermesiyle beraber ibre ehl-i hadis özelinde Ahmed b. Hanbel ve bu süreçte sıkıntı çeken benzeri kimselere dönmüştür. Bu süreci ise karşıt/protest mihne olarak nitelemek mümkündür. Zira halifenin otoritesinden çekindikleri için Kur'an'ın mahlûk olduğunu dile getirenlerin yanı sıra halifenin hışmını üzerlerine çekmemek için konuyu farklı yönlerde çekenler veya farklı sebeplerden dolayı kendileri hakkında olumsuz algı oluşturulanlar bu konuya dair algı yapılanlar karşıt/protest mihnedeki olumsuz etkilenmişlerdir. Bu cihetle birçok kişi cerh edilmiş, sürgüne gönderilmiş, ders vermeleri yasaklanmış ve onlardan hadis alınması hoş karşılanmamıştır. Karşıt/protest mihne sürecinde olumsuz etkilenen âlimlerden biri de Zâhirî mezhebinin kurucusu olan Dâvûd b. Ali'dir. Dâvûd'un halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımına dair farklı nakillerde bulunulmuştur. Zira Kur'an'ın muhdes olduğunu savunduğunu söyleyenlerin yanı sıra Kur'an'ın muhdes fakat telaffuzu itibarıyla de mahlûk olduğunu; Kur'an'ın sadece telaffuzu itibarıyla mahlûk olduğunu, kâğıt ve mürekkepten oluşan Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimsediğini belirtenler de olmuştur. Bu iddiaların satır aralarında ise Dâvûd'un söz konusu söylemleri Nîşâbur'da dile

⁵⁶ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü (Din- Yorum- Dindarlık)*, 85.

getirdiği ve savunduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra Bağdat'a geldiğinde ise Ahmed b. Hanbel ile görüşme isteğini bildiren nakiller ise kendisinin böyle bir şey savunmadığını hatta bazı nakiller de ise söylemlerinden dolayı tövbe ettiğine dair bilgiler tespit edilmiştir. Bunların tümü dikkate alındığında arka planı tespit edilmemekle beraber Dâvûd'un önceleri mahiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte halku'l-Kur'an konusunda bazı söylemlere sahip olduğu ancak daha sonra bu söylemlerin vazgeçtiği söylenebilir. Ancak Dâvud'un bu söylemi dile getirdiği zaman ve mekânın göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Zira söz konusu dönemde bölgede belirgin bir siyasî baskının var olduğu bilinmektedir.

Dâvûd b. Ali dışındaki diğer Zâhirî âlimlerin halku'l-Kur'an yaklaşımları incelendiğinde ise Dâvûd b. Ali'nin çağdaşı olan İbn Ebî Âsım'ın eserinde çok açıklayıcı olmasa da Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenleri küfür ile itham eden rivayetlerle ihticac ettiği görülmüştür. Bu cihetle selef âlimlerle aynı düşüncede olduğu söylenebilir. Diğer bir Zâhirî âlimi olan Niftaveyh'i ise Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen kimselere reddiye mahiyetinde eser telif etmiştir. İbnü'l-Kayserânî'nin halku'l-Kur'an'a dair yaklaşımına rastlanılamamıştır. Buna karşın eserlerinde tarafların birbirini tenkit etmek gayesi ile naklettikleri rivayetlerin sıhhatini ele almıştır. Bu bağlamda sahâbilere isnad edilen rivayetleri münker olarak değerlendirmiştir. Ona göre sahâbe döneminde var olmayan bir tartışmaya dair sahâbeden nakilde bulunmak bir nekâret sebebidir. Dolayısıyla İbnü'l-Kayserânî'ye göre halku'l-Kur'an'a dair rivayetlerin tümü münker hadis hükmündedirler.

Zâhirî âlimler arasında halku'l-Kur'an meselesine ayrıntılı bir şekilde yer veren İbn Hazm olmuştur. O öncelikle "Kur'an" ifadesi ve "Allah'ın kelamı" tabiri ile ne kastedildiğini ve nihayetinde ikisinin de aynı şey olduğunu belirtmiştir. Ona göre aynı şeyler olan Kur'an ve Allah'ın kelamı sözü birçok şeye teşmil edilmektedir. Örneğin ayetlerin tilaveti, işitilmesi, ifade ettikleri mana, tilavet esnasında çıkan sesin kendisi ve Mushaf'ın da Kur'an'ı ifade ettiğini söylemektedir. İbn Hazm, bunları ifade etmesi cihetiyle aynı kategoride değerlendirmesine karşın mahlûk açısından onları birbirinden ayırmaktadır. Ona göre ses, oluşumu hasebiyle; Mushaf, meydana getirilişi hasebiyle tilavet dil ve dudakların hareketleri nedeniyle mahlûktur. Ancak Allah'ın ezeli ilmi cihetiyle Kur'an veya diğer bir ifade ile Allah'ın kelamı mahlûk değildir.

Kaynakça

- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Ebû Ğudde, Abdulfettah. "Halk'ı Kur'an Meselesi : Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri". çev. Mücteba Uğur. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 307-321.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 1. Basım, 2003.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İntikâ fi fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebî Âsım, Ebu Bekr Ahmed b. Amr. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbânî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-İslamî, 1. Basım, 1982.
- İbn Esir, İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Abdullah Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî. *Fethü'l-Bârî Şerhu Sâhihü'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî. *Lisânü'l-Mizan*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1899. İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahirî. *Resailü'l-İbn Hazm el-Endelusî*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2007.
- İbn Teymiyye, Taqiyyuddîn. *Mecmû'ü'l-fetâvâ*. ed. 'Abdurrahmân b. Muḥammed. Medine: Mecma' el-Melik Faḥd, 1995.
- İbnü'l-Kayseranî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir. *Kitabu Tezkiretü'l-Mevzuat*. thk. Muhammed Emin Hancî. Mısır: Matbaatü's-Seade, 1323.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayreddin Karaman vd. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2020.
- Kaya, Hüsamettin. *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. "Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Haqîqati'l-Qur'ân'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1968), 427-444. <https://doi.org/10.33227/auifd.865559>
- Mahmûd, Ahmed Bükeyr. *el-Medresetü'z-zahiriyye bi'l-meşrik ve'l-magrib*. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1990.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim*. Leiden : E.J. Brill, 1967.
- Makdisî, Muhammed b. Tahir. *Zahiretü'l-huffâz el-muhrec 'ale'l-hurûf ve'l-elfâz*. Riyad: Dârü's-selef, 1996.
- Maraz, Hüseyin. "Mu'tezile Modern Dünyanın Sorunlarına Menfez Açar mı?" *Kelam Sosyolojisi*. ed. Mustafa Tekin. 39-99. Ankara: Eski- Yeni Yayınları, 2022.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü (Din- Yorum- Dindarlık)*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Mez, Adam - Saban, Salih. *Onuncu yüzyılda islam medeniyeti: islam rönesansı= The renaissance of Islam*. İstanbul: İnsan, 2000.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Özçelik, Fikret. *Hadis Usûlünde Râvî Değerlendirme Metodu -İbn Ebî Hâtim Örneği-*. İstanbul: Nida Akademi, 2020.
- Özçelik, Fikret. "Râvilerin Cerh ve Ta'dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'an Örneği". *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*. 225-244. Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Yayıncılık, 2018.
- Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarihu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turas, 2. Basım, ts.
- Taş, Mustafa. "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dil ve Buhârî". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 95-106.
- Tok, Fatih. "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 245-267.
- Tuğlu, Nuri. "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetinde Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)". *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/23 (2005), 153-169.
- Tüccar, Zülfiakar. "Niftaveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/82-83. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Türkan, Mustafa. *İslam Hukuk Tarihinde Zahirilik: Davud ez-Zahiri Örneği*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2015.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lamî'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaut. Müessesetü'r-risâle, 1405.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Mizânü'l-İtidâl*. thk. Ali Muhammed Becâvî. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.